

שפרה מישלוב

השפעת האמנציפציה בהונגריה על הקהילה היהודית בראי תשובותיו של רבי יהודה אסאד

החל מסוף המאה ה-18 התחוללו תמורות משמעותיות בעולמה של יהדות הונגריה על רקע שינויים באופי השלטון וסדריו. שינויים אלו השפיעו על זכויותיהם האזרחיות של היהודים במקום, וכפועל יוצא מכך הובילו לשינויים במבנה הקהילתי, ביחסי היהודים בינם לבין עצמם ובקשריהם עם תושבי האזור הנוכריים. תמורות אלה באו לידי ביטוי בשאלות שהופנו אל פוסקי הדור בעניינים פנים-קהילתיים וחוג-קהילתיים. אחד מגדולי הפוסקים שפעלו באותה תקופה הוא רבי יהודה אסאד, רבה של סערדאהעל, עיר בצפון מערב הונגריה. בתשובותיו הוא מתייחס לשינויים שחלו באותה עת במבנה השלטון המרכזי ביחס לשלטון המקומי ובהשפעות שינויים אלה על היחס בין הקהילה היהודית לסביבתה, לתמורות במעמד האזרחי של היהודים, ולהשפעת תמורות אלה על הקשרים בינם לבין החברה הכללית, וכמובן להשפעת הרפורמה והחידושים שהכניסה בהתנהלות הדתית על היחסים הפנימיים בין חברי הקהילה היהודית בינם לבין עצמם. הרב אסאד התווה דרך לפונים אליו כיצד להתנהל מול תמורות אלו. כנאמן לבית מדרשו של החת"ס-סופר שאליו היה מקורב, הביע התנגדות חריפה למגמות של התחדשות בקהילות, אך יחד עם זאת ביטא גם עמדה מרוככת כלפי הניאולוגים מתוך רצון לקרבם ולהחזירם לדרך התורה והמצוות.

סוף המאה ה-18 וראשית המאה ה-19 היו שנים מהפכניות בעולמם של יהודי הונגריה. בשנים אלה חלו תמורות משמעותיות באופי השלטון וסדריו, תמורות שהשפיעו על זכויותיהם האזרחיות של היהודים במקום, וכפועל יוצא מכך הובילו לשינויים במבנה הקהילתי, ביחסי היהודים בינם לבין עצמם ובקשרים שלהם עם תושבי האזור הנוכריים. מטבע הדברים תמורות אלה באו לידי ביטוי

מים מדל'ו, 27 (בין קודש לחול – חינוך יצירה קהילה), תשע"ו

בשאלות שהופנו אל פוסקי הדור בעניינים פנים-קהילתיים וחוקי-קהילתיים. המחקר על אודות שאלות ותשובות פוסקי הונגריה בתקופה זו התמקד מטבע הדברים בפוסק המרכזי שפעל באותה עת ואשר הייתה לו השפעה רבה על יהדות הונגריה בפרט ועל יהדות אירופה בכלל – רבי משה סופר, המכונה החת"ם סופר.¹ אולם דומה, כי בשל ההתמקדות בדמותו הכוללת, נעלמו מעיני המחקר פוסקים מרכזיים נוספים שפעלו בהונגריה בסמוך לאותה עת, ואשר ניתן ללמוד מתשובותיהם לא מעט על קורות היהודים באותן שנים. במחקר זה נתמקד באחד הכולטים שבהם אשר הותיר את חותמו על עולם הפסיקה גם שנים רבות לאחר פטירתו, ואשר בימי חייו הופנו אליו שאלות מקרוב ומרחוק – רבי יהודה אסאד (להלן: מהרי"א), רבה של סערדאהעל, בצפון מערב הונגריה. נעמוד על השינויים השלטוניים, החברתיים והדתיים בהונגריה באותה תקופה, ונבחן כיצד באו שינויים אלו לידי ביטוי בתשובותיו של מהרי"א לשאלות שהופנו אליו.

קורותיו של מהרי"א

מהרי"א נולד בעיירה אסאד (הונגרית: Aszód), ליד פעסט, לאביו החייט ר' ישראל. הוא למד בישיבות אצל ר' אהרן ביכלר אב"ד סערדאהעל ואצל ר' מרדכי בנעט מניקולשבורג רב מדינת מוראביה (היום חבל ארץ במזרח צ'כיה). בשנת תקפ"ח (1828) מונה לדיין בסערדאהעל (אשר נקראה גם דונא-סארדאהאי, Dunaszerdahely, על שם קרבתה לדנובה, כיום בתחום מדינת סלובקיה ונקראת דונאיסקה סטרדה). מינויו לדיין נעשה בתמיכת הרב משה סופר (שרייבר), הידוע בכינוי החת"ם סופר, שעמו היה בקשר מכתבים ומפגשים, כנגד מועמדותם לתפקיד של שניים מתלמידיו. לאחר מכן כיהן כרב ברעטהע ובסעמניץ, ומשנת תרי"ג כיהן אב"ד סערדאהעל וראש ישיבה גדולה בה. זאת בתמיכת הרב אברהם שמואל בנימין סופר, הכתב סופר, שהיה מקורב אליו מאוד.² בעת כהונתו כאב"ד בעיר תיקן את תקנות הקהילה שנשארו תקפות בה לדורות אחריו, והיה חבר במשלחת רבנים שהתייצבה בשנת תרכ"ד (1864) לפני הקיסר פרנץ יוזף בווינה וביקשה לבטל את הקמת הסמינר לרבנים.³ בתשובותיו הרבה להתבטא בחריפות

¹ ראו, לדוגמה, סמט, תשס"ה.

² על קורותיו ראו קוביטשעק, תשע"ד, עמ' ד-לו.

³ על פי ספרו של מהרי"א, יהודה יעלה, אה"ע, סימן ט. במשלחת היו חברים גם הכתב סופר, ר' ישעיה בנעט מקאליב, רבי מנחם א"ש מאונגוואר ועוד: 'ושוב עברו עלינו ימים של צער בנסיעה

נגד חידושי הניאולוגים, כפי שיורחב בהמשך. הוא נפטר ביום כ"ג בסיון תרכ"ו (1866). כל ספריו נדפסו לאחר מותו. המרכזי שבהם – "יהודה יעלה": שו"ת באור"ח, אה"ע וחור"מ. בין השואלים נמצאים רבים מגדולי הונגריה באותה עת שנחשבו תלמידיו. מלבדו פורסמו גם "דברי מהרי"א", דרושים על התורה, ו"חידושי מהרי"א", חידושים על מסכת כתובות.⁴

עיקר פעילותו של מהרי"א היה בעיר סערדאהעל אשר נחשבה אחת משלוש הערים הפורחות ביותר מבחינת ספרות תורנית בסלובקיה וסביבתה, יחד עם פרשבורג (בסלובקית: ברטיסלבה – כיום עיר הבירה של סלובקיה), עירו של החת"ם סופר, ומאטרסדורף (בגרמנית – מטרסבורג, עיר במזרח אוסטריה סמוך להונגריה).

עדויות על ישיבת יהודים בסערדאהעל קיימות מראשית המאה ה-18, וייתכן שישבו בה גם קודם לכן. רוב היהודים היו סוחרים זעירים, ומקצתם עסקו בחקלאות, בגידול עופות ובקר ובסחר בתוצרת חקלאית. מתחילת המאה ה-19 יחד עם מספר התושבים גדל גם חלקם היחסי של היהודים באוכלוסיית העיר, והגיע ליותר ממחצית.⁵ משקלם בכלכלה המקומית היה גדול אף יותר. הם מילאו תפקיד מכריע בהפיכתה של העיר למרכז מסחר עד כדי כך שבימי שבת ומועד הושבתה גם הכלכלה המקומית. בשנת תצ"ט (1739) העניק השליט המקומי, בעל האחוזו יוהאן פאלפי, זכויות מיוחדות ליהודים והוקצה להם מקום לבית הכנסת ולבית עלמין. העיר נחשבה למרכז תורני חשוב תודות לרבנים ידועי שם שכינהו בה. לקהילה השתייכו יהודים גם מכחמישים יישובים קטנים בסביבה. בזמן כהונתו של מהרי"א נבנה בה בית כנסת חדש שכלל 800 מושבים (שפיצר, תשס"ט, עמ' 114–115).

יהדות הונגריה בתקופת פעילותו של מהרי"א

החל מאמצע המאה השמונה-עשרה שלט בהונגריה בית הבסבורג האוסטרי. בתקופה זו היגרו לאזור יהודים מגליציה, בוהמיה ומורביה השכנות, שהיו אף הן

⁴ לע"מ וויען לבטל ענין הסעמינאר [...] וברוך ה' אשר נתננו לחן ולחסד בעיני הקיר"ה [הקיסר ירום הודו]. על התבטאויותיו החריפות נגד הסמינר ראה יהודה יעלה, אה"ע, סימן רז.

⁴ ראו עליו כהן, תשנ"ז, עמ' 323–324. מתשובותיו עולה שהוא כתב חידושים גם לחלקים אחרים של הש"ס, אך הללו אבדו..

⁵ מספר היהודים הכולל באזור הסמוך לצדו השמאלי של נהר הדנובה – אזור משכנה של סערדהאל, שהייתה אחד המרכזים הגדולים באזור זה – עמד בראשית המאה ה-18 על 4,918 יהודים בלבד, ובראשית המאה ה-19 על 49,203 יהודים. ראו Laszlo, 1966, p. 68.

חלק מהממלכה ההבסבורגית, והאוכלוסייה היהודית גדלה במהירות (שם, עמ' ט).

השלטון בתקופה זו היה אבסלוטי ופאודלי, והיהודים היו נתונים תחת שתי רשויות – הרשות העליונה, המלך מבית הבסבורג שישב בווינה, והרשות המקומית, בעלי האחוזות שבנחלותיהם ישבו היהודים והיו נתונים לפיקוחם הבלתי אמצעי של פקידיהם (קצבורג, תש"ל, עמ' 8).

בתקופה זו הייתה הונגריה במעמד כלכלי דל, והחקלאות הייתה הענף הבלעדי כמעט בכלכלת המדינה. הייצור לא עלה בדרך כלל על תצרוכת האוכלוסייה. עמדתם של היהודים בחיי הכלכלה הייתה זניחה באותה עת, וזאת בעיקר בשל ההגבלות המשפטיות ואיסור הכניסה לערים שהוטלו עליהם ואשר מנעו הרחבת המסחר מעבר להיקף זעיר. עיסוקיהם היו מוגבלים ומצומצמים בדרך כלל לענפי המסחר הזעיר, חכירות, ייצור משקאות ומכירתם – פרנסות שהיו מצויות אצל יהודים ביתר ארצות אירופה המרכזית והמזרחית באותה תקופה. אמנם היו גם מעט עשירים בעלי יזמה, אך הם אינם מלמדים על הכלל. מקצת היהודים עסקו גם בעבודת אדמה. אמנם בתקופה קצרה, תקופת שלטונו של הקיסר יוזף השני (1780–1790) שונה היחס כלפי היהודים, שכן הקיסר רצה להנהיג רפורמות בממלכה ולקדם אותה. הוא שאף לשלב גם את היהודים בתיקוניו, ולכן אפשר להם להשתלב בבתי הספר הכלליים (Patai, 1996, pp. 211–225). ברם, לאחר מותו פסקה מגמה זו, אם כי היא השפיעה על התפשטות ההשכלה בקרב היהודים בדורות הבאים, כפי שיוזכר להלן.

המבנה הקהילתי היהודי באותה עת דמה לזה שהתקיים בארצות אירופה המרכזית: הציבור היהודי היושב במקום מסוים מאוגד כקהילה, שהיא ארגון ציבורי מוכר בעל שלטון עצמי המיוסד על מערכת של תקנות על יסוד הפסיקה ההלכתית. תקנות אלה מקיפות את כל תחומי החיים של הציבור והיחיד, גם את סדרי ההנהגה והיחסים עם החוץ. סדרי הארגון הציבורי היו נתונים לפיקוחה של הרשות הפיאודלית או הממלכתית, והיו טעונים אישורה.

בראשית המאה ה-18, עם ייסודן של ישיבות באייזנשטט ובפרשבורג, החל לימוד התורה לפרוח באזור. לשיא פריחתם הגיעו החיים הרוחניים בתקופת כהונתו של החת"ם סופר בהונגריה, מסוף המאה ה-18. ישיבתו הפכה להיות הגדולה והמפורסמת בין ישיבות מרכז אירופה, והיא משכה אליה מספר רב של תלמידים. אלה זכו לסמיכה מטעמו של החת"ם סופר, ונשלחו לכהן כרבנים, כדיינים וכמורי צדק בקהילות ברחבי המדינה (Patai, 1966, pp. 226–229); קצבורג, תש"ל, עמ' 49–50).

תקופת הרפורמה

שנות השלושים והארבעים של המאה ה-19 שהיו עיקר שנות פעילותו של מהרי"א, מכונות בדברי ימי הונגריה "תקופת הרפורמה" בשל התיקונים שהונהגו בהן בכל תחומי החיים. בשנים אלה הלכה הכלכלה ונחלצה מדפוס הפעילות הפאודלית, והפכה להיות מושתתת על השקעה ויזמה קפיטליסטית. בעקבות כך דחיקת היהודים לשוליים נראתה לא הגיונית נוכח תרומתם הבולטת לפיתוח ענפי כלכלה חדשים: מסחר, עסקי כספים וכדומה (Katzburg, 1966, pp. 137–150); כן, תשנ"ה, עמ' 44).

כתוצאה מכך שנות פעילותו של מהרי"א היו מכריעות בתחום היחסים בין יהודי הונגריה ובין העמים שבתוכם ישבו, ובראשם העם ההונגרי. כבר בסוף המאה ה-18 דנה האספה הלאומית ההונגרית (בית המחוקקים ההונגרי, שהושפע מהתאגדות אצילים ברוח המהפכה הצרפתית) בהענקת זכויות אזרחיות ליהודים, ואף נשמעו בה קולות המצדדים במתן שוויון זכויות מלא ליהודים. אמנם השוואת זכויות היהודים לשאר האזרחים התקבלה בחוק מיוחד (חוק מספר 17) רק בשנת 1867, לאחר פטירתו של מהרי"א, אולם היה זה פרי מאבק ציבורי שנמשך במשך שבעים שנה, לאורך חייו של מהרי"א, ושיקף את התמורות במצבם של היהודים אשר כבר היו משולבים בחיי המסחר והכלכלה וביקשו שהדבר יבוא לידי ביטוי גם בהשוואת זכויות (Patai, 1966, pp. 230–301) בשנים אלה, ועוד קודם לכן, מילאו היהודים תפקיד חשוב בתחומי הכלכלה, התעשייה ובעוד תחומים, והם תפסו מקום גם בבתי המחוקקים, במשרדים ממשלתיים ועוד.⁶

בחינת תשובותיו ההלכתיות של מהרי"א מאפשרת לזרוע אור על התמורות שאירעו בתקופתו בתחום היחסים הקהילתיים והיחסים בין הקהילה לאוכלוסייה המקומית, ומאפשרת לבחון את יחסו לתמורות אלה. ספרות השאלות והתשובות בכללה, מלבד היותה מקור הלכתי-משפטי, משמשת גם להכרת העבר, ובמיוחד כשהדבר נוגע לחיי היום-יום של הקהילות והפרטים שבתוכם. לפיכך נייעזר בתשובותיו של מהרי"א כדי להעמיק את המחקר ההיסטורי הקיים על יהודי האזור באותה התקופה.

⁶ על תרומתם של היהודים לפיתוח הכלכלי של הונגריה בתקופת הרפורמה ראו Hanak, 1992, pp. 23–39. כן ראו קצבורג, תש"ל, עמ' 19–38.

הד לשינויי התקופה בתשובותיו ההלכתיות של מהרי"א שינויים ביחסים בין השלטון המרכזי לשלטון המקומי באחת הפניות נשאל מהרי"א:

מי שפרנסתו למכור יין וי"ש שקורין ווירטצהייזער אצל האדון גראף, ומשכורתו ב' צ"ל בכל מדה יי"ש, ומכל חביות יין למ"ד פגים, וחוף לזה ריווח המידות אשר הרשות נתונה מהאדון גראף למכור המדה מעט בפחות ממדה צדק לפי חק המדינה, ולבו נוקף לדעת אם יש צד איסור מצד המידות והמשקלות ומצד ריווח סתם יין (יהודה יעלה, ב, סימן רלג).

מדובר באדם שקיבל רשות מאת בעל האחווה המקומי האדון גראף לרמות במעט במדידת המכירה וכך לחסוך ביין. הוא רוצה לברר האם יש בכך איסור הלכתי. להבנת תשובתו של מהרי"א יש להקדים ולעמוד ביתר פירוט על סדרי השלטון באותן שנים באזורים אלה. כאמור, מן המאה ה-18 ועד מחצית המאה ה-19 היו יהודי הונגריה נתונים בתנאים מדיניים ומשפטיים האופייניים למשפט אבסלוטי ופאודלי. במאה ה-18 התפתחה אדמניסטרציה מרכזית שחתרה להרחבת סמכויותיה תוך מאבק עם המגמות הצנטריפוגליות של האריסטוקרטיה המחוזית. הרשות שטיפלה בענייני הונגריה הייתה החצר המלכותית ההונגרית. לשכה זו הכינה את הפקודות המלכותיות, אליה הגיעו הצעותיה של הרשות המבצעת והיא שהביאה אותם בפני השליט. תפקידי הביצוע היו מסורים ל"מועצת מלוי המקום המלכותית", וזו התבטלה רשמית רק עם הקמת הממשלה ההונגרית בשנת 1867 (שנה לאחר פטירתו של מהרי"א). כך שבמישור הארצי היו ענייני היהודים נתונים לסמכותה של מועצת מילוי המקום אשר הייתה כפופה ללשכת החצר, והוא זה שקבע היכן ישבו ומהן ההתחייבויות שיוטלו עליהם.⁷ במשך מאה שנים, ממחצית המאה ה-18 ועד מחצית המאה ה-19, חויבו היהודים בתשלום מס "סובלנות" לצורך צמצום המצוקה הכספית של המלוכה.

במסגרת המשטר הפאודלי של הזמן עמדו היהודים תחת רשותם של המאגנאטים (אצילים בעלי אחוזות רבות, להבדיל מן האצולה הזוטררה. הללו נקראו גם נסיכים, בישופים, דוכסים, רוזנים). בעלי האחוזות העניקו פריווילגיות

⁷ ההתחייבויות שהוטלו על היהודים נלמדות בין השאר מתעודות של הארכיון הממלכתי בכודפשט שפורסמו על ידי החברה היהודית הונגרית לספרות וכן מפרסומים מארכיונים חשובים נוספים בהונגריה – קצבורג, תשי"ז, עמ' 33–40.

שונות ליהודים, כלומר קבעו את העקרונות הכלליים הנוגעים ליחסי החסות ואת חובותיה וזכויותיה של הקהילה שהתיישבה במקום. הפריבילגיה קבעה קודם כול את עצם מתן זכות הישיבה ואת החסות של בעל האחווה על אנשי הקהילה, תוך קביעת מספרם ושמותיהם. נוספה לכך הזכות לעסוק במשלחי יד מסוימים, בדרך כלל מסחר ומלאכה אשר הוגבלו לעתים. הפריבילגיות הכירו בזכות היהודים לדון במשפטים בינם לבין עצמם על פי דיני ישראל, ולעתים גם במשפטים שבין יהודים ללא יהודים. עם זאת, תמיד נשמרה זכות הערעור בפני הרשויות, ופקידיה צוו לסייע בביצוע פסק הדין. כן קבעה הפריבילגיה את חובותיהם של היהודים כלפי בעל האחווה, ואת התשלומים שהם חייבים להעלות לו תמורת החסות. בדרך כלל היו הפריבילגיות עשויות במתכונת אחת.

סערדאהעל, עירו של מהרי"א, הייתה תחת חסותו של המאגנאט לבית פאלפי. השליטים לבית פאלפי נחשבו למקורבים למלכות, וניתנו להם סמכויות שלטוניות רחבות ביותר, עד כדי ממשל אבסלוטי. המאגנאטים סייעו ליהודים להתיישב ולעבוד בשטחם, כמובן בגין התועלת הכלכלית שהפיקו מכך. יש לציין שהיהודים ישבו בשטחי בעלי האחוזות, אך נאסר עליהם להתיישב בערים המרכזיות שהיו נתונות תחת חסותו של השלטון המרכזי ושבהן התגוררה בורגנות גרמנית שהתנגדה נחרצות להשתלבות היהודים מחשש לפגיעה במעמדה הכלכלי. כך הורחקו היהודים ממוקדי המסחר. נוסף לכך, פיזורו של היישוב היהודי ודלותו השפיעו על תנאי התפתחותו.

השאלה האמורה שהופנתה למהרי"א מעלה מציאות של התנגשות בין השלטון המרכזי שחקק חוק בעניין המידות, לבין השלטון המקומי שאפשר (ועודד) לרמות במידות. בתשובתו דן בתחילה מהרי"א באיסור ההלכתי לרמות במידות ומשקולות אפילו בשווה פרוטה, לאחר מכן הוא דן באיסור לרמות גוי. לבסוף הוא דן בשאלה האם השר הגוזר לרמות במידות, נכנס תחת הגדר של מלך על פי "דינא דמלכותא דינא", וקובע כי הדבר תלוי בשאלה כיצד להבין את לשון הגמרא:

הנה אף דש"ס נקט לישנא [=לשון] דינא דמלכותא כו' דמשמע דווקא מלך המושל בכמה ארצות ממדינות, איברא [=אמת] ז"א [=זה אינו] אלא על כל עיר ועיר נאמר, דמ"ש [=דמאי שנא; מה שונה] גם הוא מלך ומושל בכל אשר לו אם מעט אם הרבה (יהודה יעלה, ב, סימן רלג).

מהרי"א למד מלשון הפסוק בעניין אליעזר ואברהם – "ויאמר אברהם אל עבדו זקן ביתו המשל בכל אשר לו שים נא ירך תחת ירכי" (בראשית כד, ב) – כי לשון

"מלך" נאמר גם על מי שיש לו סמכויות שלטוניות מצומצמות, וגם מושל מקומי נכנס לגדר זה. לסיוע הוא מביא את דברי תשובות "אדרת אליהו", סימן כג, שגם הוא מבין כך את פירוש הגמרא.

הוא ממשיך ומעלה את השאלה האם יש סמכות למלכות לחייב את היהודים לעבור על דברי תורה, ומביא את הרמ"א שלפיו משמע שבדברים שיש בהם תקנת בני המדינה לכאורה המושל יכול לחייב לעשות גם דברים המנוגדים לדת. כנגדו הוא מביא את הש"ך שהשיג עליו, וקבע כי הסמכות השלטונית היא תקפה מבחינה הלכתית רק במקום שבו אין הסדר אחר בהלכה. מהרי"א דוחה את דברי הש"ך:

ואני תמה על תמיהתו דמצא כן בש"ס ערוך דבב"ק [=דבבא קמא] שם קי"ג אמר רבא תדע דקטילו דקלי וגשרי גשרי ועברי עליהו [=שאנשי העיר קוצצים דקלים וגושרים מעציהם גשרים ואנו עוברים עליהם] הרי דאי לאו דד"מ דינא (=שאם אין דינא דמלכותא דינא] היה אסור משום גזל ואף דאין בו הנאה למלך והוא נגד דין תורה, מ"מ [=מכל מקום] כיון שהוא לתיקון המדינה אמרי' דד"מ [=אומרים דינא דמלכותא דינא] (יהודה יעלה, שם).

הוא מוכיח כדברי הרמ"א, שלמלך סמכות מבחינה הלכתית כנגד התורה, הן לצורך הנאתו שלו (כלומר לקיום השלטון ופעילותו התקינה), הן לצורך תיקון המדינה.

בסופו של דבר הוא פוסק שמכיוון שבמקרה הנדון השר לא הכריח את היהודי לרמות במידות, אלא רק אפשר לו לרמות במידות, ומכאן שהשר אינו סובר שההנאה שתגיע לו מהחיסכון באמצעות הרמאות היא גדולה דיה בשביל להכריחו בכך – הרי שבוודאי אין לעבור על גזל ואין לרמות במידות.

עם זאת, תשובה זו מצביעה על מערכת היחסים המורכבת בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי בתקופה של שינויים שלטוניים מרחיקי לכת בהונגריה, כפי שתוארו לעיל, ועל התלבטות של יהודים למי עליהם לציית ולשמור נאמנות – האם לשלטון המרכזי או לרשויות המקומיות. הדבר תלוי כמובן בהערכה מיהו הגורם החזק והמשמעותי מבין השניים.

תשובה נוספת המעידה על התחזקות השלטון המרכזי לעומת המקומי, היא זו העוסקת ביכולתו של השליט המקומי לבטל באופן שרירותי חוזה שכירות. בפני הרי"א נשאלה שאלה בדבר אדם ששכר בית מהמושל המקומי, והשכיר חדר מבית זה לבני היישוב לצורך תפילה. כעת הוא רוצה לערוך במקום חתונה לבתו, ושואל האם מותר הדבר, שהרי המקום מושכר למתפללים והוקדש לבית כנסת,

ועל כן אסור לערוך בו סעודות חול. מהרי"א פותח את תשובתו בכך, שעל פי דיני המלכות אין המשכיר יכול לחזור בו בתוך התקופה שהוגדרה להשכרה:

חדא דפשיטא מלתא [=דבר פשוט הוא] שאין השר יכול לחזור בו תוך ימי שכירות גם בדיניהם (ועי' לשון הרא"ש ספ"ק דע"ז [=סוף פרק עבודה זרה]...בדיניהם ודאי ממכר הוא ועי' תוס' ב"ב [=בבא בתרא] ה' ומכ"ש [=ומכל שכן] כעת היום אשר דינא דמלכותא תקיפה ומלך במשפט יעמיד ארץ שכירות ליומא ממכר הוא והקדש השוכר חל עליו קדושת ביהכ"נ) (יהודה יעלה, ב, סימן רכד).

מתשובה זו עולה שהחוק המרכזי נאכף גם כנגד רצונם של האדונים המקומיים, ולכן ניתן להתייחס לשכירות כעין ממכר המביא להקדש. אמנם הוא מציין, שנכון הוא שלעתים, במקרה שהמשכיר הנכרי תקיף בדעתו, הוא יכול לחזור בו למרות דיני המלכות, ומכאן שחזקת השכירות אינה חזקה כל כך, וייתכן שאין היא גורמת להקדשת המקום לבית כנסת. אך בהמשך דבריו הוא מפרך טענה זו:

בנ"ד [=בנדון דדן] שכירות הבית שכבר זכה בו השוכר ודר בו הרי שלו וברשותו הוא ממש כל ימי שכירותו שכירות ליומא ממכר הוא ודאי לא אמרי הואיל ויכול המשכיר אם הוא נכרי אלים לחזור בו תוך ימי שכירתו אינו יכול השוכר להקדישו אף שלא חזר בו המשכיר (שם).

רק לאחר שהוא דן במצב החוקי וביכולת לאכוף אותו, הוא מציין את ההלכה הפסוקה בשו"ע כי משכיר אינו יכול לחזור בו בזמן השכירות:

דבאמת הלכה פסוקה קיי"ל [=קיימא לך, קיים לנו] בח"מ [=בחושן משפט] רס"י [=ראש סימן] שי"ב המשכיר לחבירו בית אין יכול לחזור בו וכו' ואפי' וכו' מכרו לאחר וכו' הלוקח צריך להניחו ביד השוכר עד שישלים זמנו א"כ [=אם כן] ליתא [=אין] כאן בנ"ד [=בנדון דדן] סברת הר"ן הנ"ל (שם).

בהמשך הוא דן בתוקף ההקדש, ומציין כי אם לא ידע מראש שיצטרך את החדר לחתונת בתו, ניתן לומר שהקדש בית הכנסת היה בטעות, ואם יש הסכמה של בני היישוב לערוך שם את החתונה יכול לעשות כן, ובלבד שלא יקלו שם ראש.

כפיית יהודים לעבוד עבודה זרה

בתקופות הגלות הארוכות נתקלו יהודים בתופעות רבות של אנטישמיות, ובכללן כפייה של ביצוע מעשים לצורך הפגנת נאמנות והזדהות עם אורחות החיים והאמונות של תושבי סביבתם. תשובה שנשמרה בדינו מצביעה על כך שלמרות השיפור במעמדם של היהודים באותה עת בהונגריה, הם היו נתונים עדיין לאיומים מסוג זה מצד המון העם, והשלטון לעתים לא היה יכול ולא רצה להגן עליהם. כך, למרות שיווי הזכויות שהוענק ליהודים באותה תקופה, האנטישמיות עדיין פעפה מתחת לפני השטח וגם על פניו (Katzburg, 1966, pp. 147–148).

מהרי"א התבקש להתייחס למציאות של כפיית יהודים להדליק נרות ביום חגם של הנוצרים. הוא נשאל על ידי תלמידו, רבה של קהילת וואשוואר, בדבר פסקו של החת"ם סופר שלא להדליק את הנרות משום כפייה על ע"ז ודבריו שיש למסור את הנפש על זה. התלמיד מתאר כי בעקבות כך שנהגו על פי תשובה זו שנשלחה להם מאת בנו של החת"ם סופר, הכתב סופר, "שברו ההמון החלונות של היהודים באבנים ואדון השר אמר שאין יכול לעצור ברשעת המון שלא ירעו ולא ישחיתו". משום כך הפנה השואל את השאלה למהרי"א, ותהה האם מחשש סכנה ניתן להתיר לבני הקהילה להדליק נרות.

מהרי"א פסק להקל עליהם שיוכלו להדליק, בעיקר מהטעם שפסקו של החת"ם סופר התייחס למצב שבו ההוראה ליהודים להדליק נרות יוצאת מלפני המושלים, והרי היא כשעת השמד, מה שאין כן במקרה הספציפי שהופנה אליו, שלא היה זה בהוראת המושל אלא "מרשעת שונאי ישראל":

לענ"ד [=לעניות דעתו] הח"ס [=החת"ם סופר] דוקא קאי על ארץ הודו שמסבבים בע"ז שלהם וכו' מנהג כל המדינה משמע שהי' כן עפ"י פקודת המושלים וכומרים כשעת השמד דמי לכן צריך למסור נפש ע"ז [=על זה] שכוונתם להעביר על הדת משא"כ [=מה שאין כן] במדינתנו אינו חק המדינה כ"א [=כי אם] באיזו מקומות ולא עפ"י המושל אלא מרשעת שונאי ישראל והדלקת הנרות אצלם נמי [=גם] רק אין כוונתם להעביר על הדת כ"א [=כי אם] שיהודים ישמחו עמהם וזה מותר משום איבה כברמ"א ביו"ד [=ביורה דעה] סס"י [=סוף סימן] קמ"ח ועוד הרי בסי' ק"ן ביו"ד פסק הרמ"א דכל שאינו אסור אלא מפני מראית העין כל שיש סכנה בדבר אין בזה משום ירהג וכו'. וגם בזה"ז [=בזמן הזה] לא עובדי ע"ז הן לא מקרי [=לא נקרא] אליל שלהם עכו"ם כמ"ש [=כמו שכתב] הש"ך סי' קנ"א ס"ק י"ז ועכ"פ השתא הכא [=ועל כל פנים כעת] כאן בשנה זו חל יום אידם ביום פסח הבע"ל ליל שימורים הוא לד' וכו' לכל

בני ישראל לדורותם מצוה עלינו להרבות נרות לכבוד יו"ט וגם אז"ל במדרש אותו לילה נהיר ה' כיום ורבו נרות הוא זכר לאותו נס ובכה"ג [=ובכהאי גוונא, במקרים כאלה] די"ל [=שיש לומר] לצורכו הוא דאדליק [=הדליק] ולאורה הוא צריך למצות היום בכך ליכא חשדא [=אין חשד] כלל (יהודה יעלה, א [יורה דעה], סימן קע).

מתשובות נוספות של רבני התקופה מצטיירת תמונה של אנטישמיות גלויה, אך כזו שמרוסנת במידת-מה על ידי השלטונות. כך לדוגמה בתשובתו של ר' חיים סופר, רבה של מונקאטש, מתואר כי אספסוף פרץ לבית כנסת וגזל את הפרוכת ואת כיסויי ספרי התורה. לאחר זמן נודע הדבר למערכת האכיפה באזור, והפרוכת הושבה לידי היהודים. ונשאלה השאלה האם ניתן לחזור ולהשתמש בה כפרוכת לארון הקודש לאחר שהגויים השתמשו בה לדברי חול (נבון, תשנ"ו, חלק א, סימן טז).⁸

היחס לניאולוגים

כמו באזורים אחרים, בעקבות האמנציפציה, שיוויון הזכויות האזרחי והמשפטי, החלו להתחולל תמורות בחברה היהודית המסורתית. אלה התחילו בזעזועים פנימיים אטיים, והלכו והתפתחו לעבר חדירת זרמי השכלה לתחום הקהילה היהודית והתרחקות מהחיים היהודיים המסורתיים. מחדשי הדת שכוננו "ניאולוגים", החלו במהלך שנות הארבעים של המאה ה-19 בהכנסת חידושים בסדרי התפילות, כמו הצבת עוגב בבית הכנסת ושינוי מקום הבמה. הם דרשו רפורמות בחינוך, ואופיינו בהזדהות רבה יותר עם הלאום ההונגרי. שינויים אלה עוררו התנגדות עזה וגרמו למאבקים פנימיים בתוך הקהילות. במהלך שלושה עשורים שונו באופן מהותי פניה התרבותיות של יהדות הונגריה, והמאזן נטה באופן מובהק לטובת הרפורמה (פרי, תשס"ב, חלק שני, עמ' 162–167; סילבר, תשס"ו, עמ' 300–301).

החת"ם סופר, גדול רבני הונגריה בדור שקדם למהרי"א, ושמהרי"א עמד עמו בקשרים קרובים, נחשב כמחולל התנועה האורתודוקסית, שהעיקרון היסודי

⁸ וראו גם נבון, שם, אה"ע, חלק ב, סימן יט – מקרה של אונס יהודיות.

בה הוא "חדש אסור מן התורה". משמעות עקרון זה הוא התנגדות אוטומטית לכל מה שריח מודרנה נודף ממנו, אלא אם מוברר כי אינו פוגע במסורת.⁹ לאחר פטירתו של החת"ם סופר ב-1839 לא קם לאורתודוקסיה בהונגריה מנהיג מוסכם אשר יוביל את ההתנגדות לרפורמה. תלמידיו היו צעירים והססנים, ומעטים מהם שימשו בקהילות גדולות. מצב דברים זה הביא לכך שר' עזריאל הילדסהיימר, אשר הגיע מגרמניה, הצליח להשפיע רבות על האורתודוקסיה בהונגריה בכיוון הניאו-אורתודוקסי נוסח הרש"ר הירש בגרמניה, ולהקים בה את סמינר הרבנים – הישיבה הראשונה באירופה אשר תכנית הלימודים שלה כללה גם לימודי חול של גימנסיה (סילבר, שם, עמ' 302).

המשבר הגלוי והחריף יותר בין האורתודוקסיה לניאולוגיה התפתח רק לאחר פטירתו של מהרי"א, בשנת 1868. בקונגרס שהיה אמור להסדיר את חי הדת של יהודי הונגריה, זכו הניאולוגים ברוב, ובעקבות כך פרשו האורתודוקסים מן הקונגרס והקימו ארגון קהילות אוטונומי משל עצמם (כ"ץ, תשנ"ה, עמ' 43–69).

עמדתו של מהרי"א כלפי חידושי הדת

בידינו עדות כי מהרי"א נשלח מטעם קבוצת רבנים לרב שמשון רפאל הירש בישבו בניקלשבורג, לבקשו שלא לסמוך לרבנות מועמד מיוצאי הונגריה אשר דובר גרמנית ובעל השכלה כללית, והרב הירש נענה לבקשה (כ"ץ, שם, עמ' 61). הוא גם תמך בעצומת הרבנים שהוביל בשנת 1964 ר' עזריאל הילדסהיימר כנגד השקפותיו של גרץ ביחס לתפיסה המסורתית של המשיח (סילבר, תשס"ו, עמ' 300, הערה 20).¹⁰ ב-15 במרץ 1864, בעקבות כוונתו של הרב עזריאל הילדסהיימר להקים סמינר לרבנים, התכנסו עשרות רבנים לאספה נגד הקמת הסמינר. את האספה הוביל וניהל מהרי"א, ובסופה נוסחה עצומה בחתימת 92 רבנים נגד הקמתו (Patai, 1996, p. 306). בעקבות האספה נשלחה משלחת נציגי הרבנים בהשתתפותו של מהרי"א, עמדה בפני הקיסר פרנץ יוזף וביקשה ממנו לא

⁹ אם כי כבר עמד משה סמט על כך כי החת"ם סופר גם ידע להקל בדין, בייחוד בדיני ממונות ובדיני אישות – ראו סמט, תשס"ה, עמ' 306. וכן מבהיר גם סילבר כי משנתו לא הייתה חד-משמעית כפי שהיא נראית – סילבר, תשס"ו, עמ' 302.

¹⁰ אני מודה לד"ר סילבר על עזרתו באיתור שמו של מהרי"א ברשימת הרבנים שחתמו על העצומה.

לאפשר הקמת הסמינר.¹¹ עם זאת, בחודש אלול תר"ד (1844) השתתף מהרי"א באספת רבנים כלל-ארצית בפאקש שבהונגריה שנועדה לתווך בין רבנים מזרמים שונים ולהגיע לעמדות מוסכמות בנושאים שונים. לאספה הוזמנו כמאה עשרים רבנים, אך הגיעו עשרים וחמישה בלבד, ולא מן הבולטים והמפורסמים שבהם. הבולט ביותר בה היה מהרי"א, אשר אף השתדל ללא הצלחה לשכנע את שאר "גאוני וגדולי ישראל יחי' מיודעי ומכירי מאז" להשתתף אף הם.¹²

בשלהי ימיו סירב מהרי"א לחתום על גילוי הדעת של הרב הלל ליכטנשטיין משנת 1966, המכונה "פסק בית הדין במיכאלוביץ", ובו איסורים על החידושים שהונהגו בקהילות שונות במדינה, כדוגמת הנמכת המחיצה של עזרת נשים. לפי דברי ר' הלל, מהרי"א נגלה לו בחלומו לאחר פטירתו וסיפר לו שהוא נדון בשמים על שלא אישר את פסק בית הדין (בראך, תרפ"ו, ההקדמה).

מדוע לא הצטרף מהרי"א לגילוי הדעת? נראה שהסיבה נעוצה בהבדל בין הרבנים באזור בהונגריה שכונה אוברלנד (גליל עליון), הקרוב למערב ארופה, אשר רבניו היו מתונים יותר ביחסם לחידושי המודרנה, לעומת רבני אזור אונטרלנד (גליל תחתון), אזור הקרוב לגליציה אשר סבל מפיגור כלכלי ופוליטי, יחסית לאזור השני, והושפע מזרמים חסידיים בגליציה (כץ, תשנ"ה, עמ' 70).

בתשובותיו של מהרי"א ניתן למצוא תשובות לא מעטות המתייחסות לתגובה הראויה לשינויים בדת, למחללי שבת בפהרסיה ולניאולוגים. מצד אחד, בתשובותיו הוא יוצא חוצץ נגד כל שינוי, כיאה למי שמקורב לבית מדרשו של החת"ם סופר ומייצג את מסורת הפסיקה הרבנית של בית מדרשו, ומצד שני, הוא מציג גישה מקלה יחסית כלפי מי שפרשו מקיום המצוות. תשובותיו ההלכתיות בעניין נחשבות לתשובות מנחות ופורצות דרך עבור פוסקים מאוחרים יותר אשר התמודדו עם התרחבות תופעת ההתרחקות מהדת ומחיי הקהילה היהודית.

¹¹ ראו דיווח שלו עצמו על הביקור בווינה – יהודה יעלה, ב, סימן ט. וכן ראו בן מנחם, תשכ"ח, עמ' רסט.

¹² ראו דיווח של מהרי"א על כך במכתבו ליוזם האסיפה, ר' פייבל הורוויץ, רבה של פאפא – יהודה יעלה, אה"ע, סימן עח, וכן ראו כהן, תשנ"ז, מבוא, עמ' 65.

**שלילה מוחלטת של כל חידוש, ודרישה להיבדלות מעדת ה"מחדשים"
(הניאולוגים)**

בתשובה מפורטת שהשיב מהרי"א לשאלות ששלחה אליו קהילת יהודי ווייסענברג, יש עדות למציאות קהילתית של התגברות כוחם ומספרם של ה"מחדשים", עד כדי כך שהם הצליחו לערב את השלטון בענייני הקהילה ולגרום לסגירת בתי המדרשות ובתי הכנסיות של המתנגדים להם.

ראשית שאלו בני הקהילה מה היחס הנאות כלפי המחדשים, אשר בהם גם מי שנחזים כתלמידי חכמים, והאם ניתן להמשיך לשמור על קשרים קהילתיים עמם: "אם אפשר לנאמן רוח מחזיק בתוה"ק להתחבר בקשר עם עדה כזה שמעזים מצחם ומגלים פניהם ולא בושים לומר אין חוששין על הש"ע [=שולחן ערוך] (יהודה יעלה, א [אורח חיים], סימן לו). כלומר אותם מחדשים טוענים שאין לקבל את פסקי השו"ע, במיוחד בכל הנוגע למנהגים שונים. מהרי"א משיב במילים קשות ונחרצות:

אם יש תוך כת פריצים בקהלתכם גם בעלי דעת אפקרות יתור' חזינא בהו [=הפקרות רבה רואים בהם] שפוערים פיהם בגלוי פנים מכוונים למרוד ולהכעיס לשארית ישראל יראי ד' וחושבי שמו ואם בלא דעת ידברו הנה אלף חסרי דעת אינן חשובין כאחד באופן שאם גם עמדו למנין ורבו כמו רבו אינם מן המנין קשר בוגדים כזה כמו שאמר הנביא ישעיה ח' לחזקי' וסייעתו אע"פ שאתם מועטים מסייעת שבנא לא תאמרון קשר לכל אשר יאמר העם הזה קשר ופירש"י לא תאמרון אחרי רבים להטות לפי שקשר רשעים אינו מן המנין [...] ק"ו בן בנו של ק"ו [=קל וחומר בן בנו של קל וחומר] כת פריצים אפי' [=אפילו] שהם רבנים הרבה ביניהם כל פסק ודין ומנהג שרוצים לשנות מפסקי ודיני ומנהגי הש"ע שאין בדבריהם ממש ובט לים הם כחרס הנשבר וכו' אפי' שהם רבים וחכמים גדולים קשר רשעים אינו מן המנין (יהודה יעלה, א [אורח חיים], סימן לו).

עוד שאלו בני הקהילה כיצד עליהם לנהוג בתגובה לכך שהמחדשים הובילו לסגירת בתי הכנסת, בתי המדרש ותלמודי התורה שלהם על ידי השלטון, וכך לא נותרה להם אפשרות אחרת מלבד שליחת ילדיהם לבתי הספר של המחדשים ותפילה משותפת עמם:

ע"ד [=על דבר] חינוך ילדי ב"י [=בית ישראל] ע"י [=על ידי] מורים חדשים רקים נערים מנוערים מיראת ד' הולכים בשרירות לבם אם הדין נותן שהרוב כת המתפרצים יכריחו את מיעוט הציבור המחזיקים בדת תוה"ק [=תורת הקודש]

שיניחו בניהם זרע קודש מטע אמת להתגעל ולהתלמד ממורי הדעות קלי דעת מלעיגים על הד"ס [=הדברי סופרים] (יהודה יעלה, שם).

בתשובתו מהרי"א מבכה את מכת המדינה הזו, המכונה בפיו "כי טחו עיני המון עם מראות מהשכיל לבותם מאנו לשמוע דברי חכמי התורה גדולי הדור יודעי האמת בדרכי ה'". הוא מבהיר כי אין לשלוח ילדים לבתי הספר של המחדשים המרחיקים את הילדים מדברי חז"ל ובסופו של דבר ירחיקו גם מדברי תורה שבכתב, וכן קובע כי עדיף להתפלל ללא מניין מאשר להתפלל בבתי הכנסת שלהם:

וביני וביני אתם יוצאים י"ח [=ידי חובת] שמים גם אם תתפללו ביחידות בלי מנין עשרה והקולר מן העבירות מצות ונקדשתי בתוך ב"י [=בני ישראל] יהיה תלוי בצוואר אותן עדת קרח הגורמים ומסבבים לזה עד ירחיב ה' גבולכם ויהיה לאל ידכם לעשות חיל כי יערה ה' עליהם רוח טהרה ממרום להפך דעתם ישובו יבושו רגע יצדקו ויאמרו אמת אתכם (יהודה יעלה, שם).

באיגרת ששלח בתגובה לתיאור מעשיהם של הניאולוגים אשר ביטלו את המציצה בברית, ביטלו אמירת "כל נדרי" בפתח יום הכיפורים, התיירו נשיאת נכרית וכפרו באמונת ביאת המשיח – מעשים שתוארו בפניו על ידי רבני אשכנז – הוא כתב בדם לבו באופן חריף ביותר כנגד תופעות אלו, וקרא להיבדל מהם ולרדוף את האוחזים בהם:

אחינו בני ישראל מאמינים בני מאמינים לא טובה השמועה אשר הגיע לאזנינו. וכאשר שמענו ותרגזו בטננו. לקול צללו שפתנו כי קמו אנשי בליעל מקרב אחינו רבנים שונים. אפיקורסים ומינים. מים הזדונים משחיתים בנים. אחרי שרירות לבם ואחרי עיניהם תרים וזונים [...] וזה החלם לעשות פשטו ידיהם בעוקר לעקור תורה שבעל פה ולהפוך הקערה על פיה בשאט נפשם ביד רמה נועצו יחד לשנות ולגרוע מגופי מצות התורה הקדושה כאשר יאות להם [...] ובקראי הדברים [...] נבהלתי מראות. בעתתני פלצות. ואומר אוי לאזנים שכך שומעות. אוי לדור שכך עלתה בימיו. אוי להם לבריות מעלבונה של תורה כי רחקו מעליה הסירו המצנפת והרימו העטרה. הוי שמים אור לחושך וחושך לאורה. בונים במה לעצמם ואיש מקטרתו בידו וישימו קטורה [...] ועל זאת תאבל הארץ ושמים קדרו ממעל כי אחזו לנו שועלים קטנים מחבלים כרמים כרם ה' צבאות אומרים שפתינו אתנו מי אדון לנו. ומעתה לא עת לחשות בשמענו עלבון תורתנו הקדושה ואנחנו מחשים וחכינו עון. אבל חובה ומצוה מוטל עלינו ועל כל מי

אשר בשם ישראל יכונה ויראת ד' נוגע בלבבו לקרוא רדיפה מלא לבטל המעוררים ומנקפים נגד הדת תוה"ק [=תורת הקודש] אשר הנחילנו ד' מסיני בפרטיה ודקדוקיה שבכתב ושבעל פה וקבלנוה באלה ובשבועה [...] ועתה מי לה' אלינו: שמעו נא קדושי עליון אשר בכל עיר ועיר ואחרים ינהרו כל בית ישראל. הטו אזניכם לאמרי פי אנכי לה' אדברה גם אנחנו גם אתם בכל ערי מושבותיכם נעטה כמעיל קנאת ה' צבאות ואיש את רעהו יעזרו ולאחיו יאמר חזק ונתחזק בעד בני עמינו שלא יהי' נפתים לקול הסירים (יהודה יעלה, א [אורח חיים], סימן ו).

ביחס לשינויים שהכניסו הנאולוגים לבית הכנסת, מהרי"א התנגד לכל שינוי, הן במבנה בית הכנסת הן בהכנסת עוגב שבו ינגן גוי בשבת בשעת התפילה, וראה זאת במסגרת המגמה להנהיג שינויים ברוח הדת הנוצרית (יהודה יעלה, א [אורח חיים], סימן לט).¹³

תשובותיו אלה של מהרי"א תואמות לתשובות דומות של רבני קהילות הונגריה אחרים בני דורו, תלמידיו של החת"ם סופר, אשר יצאו באופן נחרץ נגד הסכמה ושיתוף פעולה עם כל סממן של התחדשות כדרכו של רבם. בולט בגישה זו היה המהר"ם שיק (ר' משה שיק) רבה של חוסט שהתייחס בחומרה רבה לניאולוגים בני דורו ודרש להוציאם מן הקהל (שו"ת מהר"ם שיק, או"ח, סימן לד–לה ועוד). אף יותר נחרץ ממנו היה ר' חיים סופר אב"ד מונקאטש אשר פסק להחרים את הניאולוגים ולא למול את בניהם של "הרשעים שחיללו שם שמים".¹⁴

היחס המרוכך למומרים המחללים שבת בפרהסיה

למרות הביקורת הקשה האמורה, הרי שכאשר נתבקש מהרי"א להגדיר את מעמדו ההלכתי של מומר לחלל שבת בפרהסיה, אשר בדברי פוסקים ראשונים נחשב כגוי שאינו יכול להעיד, אינו יכול לעלות לתורה, מגעו מטמא את היין ועוד – הוא מצא דווקא דרכים להקל בהגדרה זו.

¹³ וכן ראו שם, נט: "וכל המשנה ידו על התחתונה והיא לא תצלח".

¹⁴ על כך ראו בהרחבה כהן, תשנ"ז, עמ' 27–69.

לשאלת הרב ליב עקשטיין מהעיר ווייטצען אם מי שמחלל שבת בפרהסיא באיסור דאורייתא אם דינו כמומר לעבודה זרה גם לגבי איסור יין במגעו השיב כך:

אמנם דוקא מחלל שבת בפרהסיא בעי' [=בעינן, צריך] והיינו בפני עשרה מישראל ועושה כן פעמים כדאיתא בכתובות דף ז' ע"ב או דהדבר מפורסם וידוע לו שיתפרסם כמ"ש [=כמו שכתוב] בתשו' [=בתשובת] מהרי"ק שורש ק"ס [...] ובס' בית הלל סי' ב' אות ג' ד' ובב"י [=ובבית יוסף] יו"ד סימן קי"ט בשם ת' רשב"א ולפסול אותו לעדות ולשבועה בעינן דוקא להעיד בפניו גם בפני ב"ד [=בית דין] כמ"ש [=כמו שכתב] ש"ך [=שפתי כהן] בח"מ [=בחושן משפט] סוף סי' ל"ח ובתשו' נוב"י [=נודע ביהודה] קמא חא"ה [=חלק אבן העזר] סי' ע"ב בסתירת היתר ה' בארוכה. ועיין בש"ע [=בשולחן ערוך] ח"מ [=חושן משפט] סי' ל"ד סעיף י"ז וברמ"א סעיף כ"ג וסעיף כ"ד ובסי' צ"ב סעיף ה' וה"נ לאסור היין במגעו היינו נמי לפסול גופו ממש לעשותו כגוי גמור פשיטא דאם לא העידו עליו כל הנ"ל בפניו בחילול שבת רק עפ"י הקול ההמון שמתפשט בלבד. וידוע כי הם מתנהגים בכל שארי מצות התורה ונזהרים משארי עבירות התורה אין דינם כמומר לע"ז לאסור יין במגעו. ומה גם כעת היום בזמנינו שהדור פרוץ מרובה אין להרחיקם כ"כ ולדחותם בשתי ידיים חלילה שלא יפקרו טפי ויותר טוב לקרבם בזרוע. ואם כי ודאי יינם בכלל סתם יינם של נכרים הם דמסתמא מקילים לעצמם לשתות סתם יינם אחר שמחללים שבת אפי' שנזהרים משארי עבירות חשודים על סתם יינם ואינו מעיד עליו מ"מ [=מכל מקום] אין אוסרים במגען יין שלגעו/שנגעו/אלא עפ"י תנאים הנ"ל [...] מכל הלין טעמי נ"ל [=נראה לי] שגם בעל נפש א"צ [=אין צריך] להחמיר על עצמו מלשתות יין שנגעו בה מחללי שבתות כאלו שבזה"ז [=שבזמן הזה] שלא העידו עליהם בפניהם בפני הב"ד [=הבית דין] שחללו בפני י' [=עשרה אנשים] מישראל (יהודה יעלה, א [יורה דעה], סימן ג.)¹⁵

כלומר, כדי להגדיר אדם מישראל כמומר בשל חילול שבת בפרהסיא, יש צורך שיעידו עליו בבית דין שנהג כך ברבים. כמו כן, לדבריו, הקביעה בגמרא שלפיה מחלל שבת בפרהסיא נחשב כגוי, היא בעלת מעמד של דברי חכמים בלבד ואינה דין תורה. הוא מחדד כי יש להשתדל להקל בדין זה ולצמצם אותו, שכן הדור

¹⁵ וראו זהר ושגיא, תש"ס, עמ' 105, 118, המביאים את עמדתו של מהרי"א כמקל ביחס למחללי שבת לעומת פוסקים אחרים בני זמנו.

פרוץ ואין להרחיק את החוטאים אלא לקרב אותם. תשובתו זו הייתה אבן דרך ליחס מקל ומקרב כלפי מחללי שבתות בדורות הבאים, והוזכרה בתשובותיהם של רבים מפוסקי הדור האחרון.¹⁶

עם זאת, באשר לאלה שהוגדרו על ידו כמומרים ומחללי שבת בפרהסיא ללא ספק, כתב דברים חריפים מאוד, ואסר להתחתן עמם ואף לאכול מפתם, וזאת כדי להרחיק ממאכלים אסורים ומחשש חיתון, כמו באשר לגוי ממש. כך הבהיר בתשובתו לרב שמעון נאדיש רבה של טירנוי:

והנלע"ד [=והנראה לעניות דעתי] פשוט דלא מבעיא לטעמיה דרש"י באיסור בישולי עכו"ם [=עובדי כוכבים ומזלות] שלא יהיה רגיל אצל גוי במאכל ויאכילנו דברים טמאים ודאי גם במומר לחלל שבתות דמומר לכל התורה כולה הוא שייך ה"ט [=האי טעמא, טעם זה] אלא גם לטעמא מ' [=משום] חתנות (יהודה יעלה, ב [יורה דעה], סימן לא).¹⁷

שאלה נוספת שהופנתה למהרי"א מעידה על התפשטות ההתנערות מתורה ומצוות, שהחלה בזלזול במצוות דרבנן ובמנהגים, לצד שמירה על מצוות דאורייתא. הרב מרדכי ליב סאנטוב אב"ד קהילת יהאנע התלבט מה היחס הנכון לאנשים הנוהגים כך, והפנה את שאלתו למהרי"א. בתשובתו הבהיר כי מעמדם של איסורי דרבנן ומנהגים הוא כאיסורי דאורייתא, שמי שמכשיל בהם את כלל ישראל עובר על "לפני עיור לא תתן מכשול". הוא מצר על כך שפשט הנוהג שאין שומעים למורי ההוראה:

וכן דבר שקבלו עליהם כל ישראל אין לו שום התרה. אבל מה נעשה אם לא אכשור דרא לשמוע בקול מורה אין עולה על ראשם מורא עד ישקיף ד' וירא

¹⁶ ראו לדוגמה שו"ת מנחת יצחק, חלק ט, סימן כו וסימן כה; שו"ת ציץ אליעזר, חלק ח, סימן יח; שו"ת שבט הלוי, חלק ג, סימן קסו; שו"ת שבט הלוי, חלק ו, סימן קעו; שו"ת שרידי אש, חלק א, סימן יא.

¹⁷ על רקע תשובתו המחמירה של מהרי"א יש לציין כי הרב אליעזר דייטש פירש בצמצום גם את עמדתו המרוככת של מהרי"א כלפי מחללי שבת, וטען כי הלה התכוון שניתן להתחתן ולשתות יין וכיו"ב רק עם מי ששומר בדרך כלל את מצוות התורה אבל נכשל בחילול שבת מסיבות שונות, כגון שאינו יודע את חומרת העיסוק או שמקל לצורך פרנסה וכדומה – דייטש, תש"ל, סימן סב.

וממרום רוח טהרה עלינו יערה בב"א [=במהרה בימינו אמן] (יהודה יעלה, א [אורח חיים], סימן ד)¹⁸.

בהקשר לכך יש לציין כי מהרי"א עודד את תלמידיו להישאר ולהחזיק בעול הרבנות על אף מצבן הרוחני הקשה של הקהילות בתקווה שיצליחו להשיבן לטוב. כך ענה בתשובה לתלמידו ר' משה בער שען רב בעיר קרעמז, אשר רצה "לברוח מפני רוח הזמן אשר גבר רוח עושים בקרב אנשים הרבה להג ואין אתה יודע אנה מפניהם תברח כי רוח היום על פני כל הארץ, כמעט עין מקום פנוי מרוח". על כך השיבו רבו:

אהובי תלמידי, לך עצתי, ממקומך אל תנח. תשא ותסבול עלבון התורה והמצוות, עד אשר ה' ממרום רוח טהרה עלינו ועליהם יערה. והרי שקול ללמוד תורה כאות נפשך (יהודה יעלה, ב [אבן העזר], סימן רנז).

יצוין כי על רקע התפשטות תופעת ההתנערות מתורה ומצוות בדורו של מהרי"א, רבני קהילות רבים בני דורו התלבטו קשות בשאלות שהצריכו אותם להגדיר את היחס לעוברי עברה ואת המענה הנכון לתופעה זו שישלב בין המגמות הסותרות לכאורה – מחד גיסא, הצורך להתנער מהתנהגותם ולהרחיקם מהשפעה מזיקה על קהילת שומרי המצוות, ומאידך גיסא, הרצון לקרבם ולאפשר להם שמירת קשר כלשהו עם המסגרת הקהילתית היהודית. ניתן למצוא התמודדות עם שאלות אלה לדוגמה אצל הכתב סופר שבתשובה לשאלה בדבר שוחט שקידש כוהן וגרושה, האם יש להעבירו מתפקידו, כתב: "ובדבר זה קשה לי להכניס עצמי כי [...] הדור פרוץ ואי אפשר להעמיד הדת על תלה [...] וצריך להיות מתון מאד בענין זה" (שו"ת כתב סופר, יו"ד, סימן ה). כך כתב גם ר' שלמה צבי שיק ביחס להעלאת כהן מחלל שבת לדוכן, שאם עלה אין להורידו, וזאת על יסוד ההנחה שאין הוא עושה את העברות מתוך רצון "להכעיס", אלא בגלל נהירה אחר מגמת הדור (שו"ת רשב"ן, או"ח, סימן צ)¹⁹.

¹⁸ ראו גם סירובו להתיר לכוהן לישא גרושה כדי להצילו מלהמיר את דתו – יהודה יעלה, ב [אבן העזר], סימן קמ.

¹⁹ תיאור נרחב של תשובות נוספות הממחישות את הדילמה של פוסקי הדור בהונגריה ביחס לתופעה באותה עת אפשר למצוא אצל כהן, תשנ"ז, עמ' 70–82.

סיכום

ניתוח תשובותיו של מהרי"א הנוגעות לשינויים שהתחוללו בקהילות הונגריה, בינן לבין עצמן ובינן לבין סביבתן, בעקבות מתן שוויון זכויות ליהודים ושינויים במבנה הקהילות ואופיין הדתי – מעמיק את ההיכרות עם עולמן של קהילות הונגריה באותה תקופה. בתשובותיו מתגלים שינויים פוליטיים פנימיים בתוך הקהילות, וכן ביחסים בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי, אשר השפיעו על חיי היהודים ועל מצבם הכלכלי. מהרי"א מתווה את הדרך לפונים אליו כיצד להתנהל מול שינויים אלה, ככל שאלה משפיעים על סוגיות הלכתיות הנוגעות לאיסור גזל, דיני שכירות, כפייה על עבודה זרה ועוד. כנאמן לבית מדרשו של החת"ם סופר הביע מהרי"א התנגדות חריפה למגמות שונות של התחדשות בקהילות, בעקבות התחזקותם של הניאולוגים ויצירת שכבה רחבה של יהודים שאינם שומרי מצוות. אך יחד עם זאת ביטא גם עמדה מקלה ביחס למי שבחרו בדרך חדשה, זאת מתוך רצון לקרבם ולהחזירם לדרך התורה והמצוות. הוא עודד את תלמידיו לעמוד בחזית המאבק על שמירת קיום מצוות בדרך המסורתית, גם כאשר נראה היה כי המלחמה היא מלחמת מאסוף חסרת סיכוי.

מקורות

- אסאד, ר"י (תש"ס). *יהודה יעלה*. ירושלים: הוצאת קוביטשעק.
 בן מנחם, נ' (תשכ"ח). כתבי רבי יהודה אסאד. סיני, סב, עמ' רסח–רעז.
 בראך, ש' (תרפ"ו). *אבות על בנים*. סטאיני: דפוס י' ווידער.
 דיטש, א' (תש"ל). *שו"ת פרי השדה*. ברוקלין: הוצאת אדרת.
 זהר, צ' ושגיא, א' (תש"ס). *מעגלי זהות יהודית בספרות ההלכתית*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
 כהן, י"י (תשנ"ז). *חכמי הונגריה*. ירושלים: מכון ירושלים.
 כץ, י' (תשנ"ה). *הקרע שלא נתאחה*, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
 סופר, אש"ב (תשע"ד). *שו"ת כתב סופר*. ירושלים: מכון חתם סופר.
 סופר, ח' (תש"ן). *שו"ת מחנה חיים*. ירושלים: דברי סופרים.
 סילבר, מ"ק (תשס"ו). ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסיה. בתוך: י' שלמון י' ואחרים (עורכים), *אורתודוקסיה יהודית היבטים חדשים* (עמ' 300–301). ירושלים: מאגנס.
 סמט, מ"ש (תשס"ה). החדש אסור מן התורה: *פריקים בתולדות האורתודוקסיה*. ירושלים: כרמל.
 פרי, י' (תשס"ב). *תולדות היהודים בהונגריה*. תל-אביב: תרבות.
 קצבורג, נ' (תשי"ז). ההיסטוריוגרפיה היהודית בהונגריה. סיני, מ, עמ' קיג–קכו; קסד–קעז;
 רמח–רנה; שג–שכ.

- (תש"ל). *פנקס הקהילות – הונגריה*. ירושלים: יד ושם.
- קוביטשעק, ב' וד' (תשע"ד). תולדות המחבר. בתוך: ר"י אסאד, *דברי מהרי"א* (עמ' ד–לו). ירושלים: הוצאת קוביטשעק.
- שפיצר, ש' (תשס"ט). *קהילות הונגריה*. ירושלים: מכון ירושלים.
- שיק, מ' (תשמ"ד). *שו"ת מהר"ם שיק*. ירושלים: מכון צילום אדמון.
- Hanak, M. (1992). Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760–1848. In: M. K. Silber (ed.), *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945* (pp. 23–39). Jerusalem: Magnes.
- Katzburg, N. (1966). Hungarian Jewry in Modern Times. In: R. L. Braham (ed.), *Hungarian Jewish Studies* (pp. 137–150). New York: World Federation of Hungarian Jews.
- Laszlo, E. (1966). Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735–38 to 1910. In: R. L. Braham (ed.), *Hungarian Jewish Studies* (p. 61–136). New York: World Federation of Hungarian Jews.
- Patai, R. (1996). *The Jews of Hungary*. Detroit. Wayne State University Press.